

Аман кызы Б.

БЕКЗААТ КЕМПИРДИН ӨЛҮМҮ ЖЕ ЖАҢЫ «БЕТМЕ-БЕТТИ» КАНТИП ОКУТАБЫЗ?

Аман кызы Б.

СМЕРТЬ БАБУШИ БЕКЗААТ ИЛИ КАК БУДЕМ ЧИТАТЬ НОВУЮ ПОВЕСТЬ «ЛИЦОМ К ЛИЦУ»

Эки жолку баатыр, Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн мектептеринде окутулат. Залкар жазуучунун чыгармалары турмушту түпкүрүнөн сүзүп, көркөм электен өткөрүп, терең философиялык тыянактарга келүү менен адамдын жан-дүйнөсүн турмуштагыдай, табигый чечип бергендиги менен өзгөчө баалуу. Мына ушул ойлордон улам Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу мугалимден методикалык чоң чеберчиликти, кошумча даярдыктарды талап кылары анык. Чыгармаларын же анын үзүндүлөрүн окуу китептеринде кандай берилсе, ошондой окутуп коюу же мазмунун гана кыскача түшүндүрүү эффективдүү натыйжа бербей тургандыгы жалпыбызга маалым. Эмесе Чыңгыз Айтматовдун «Бетме-бет» повести боюнча «Бекзаат кемпирдин өлүмү же жаңы «Бетме-бетти»кантип окутабыз?»- деген темада колдонулган методикалык, практикалык аракеттерди анализдеп көрөлү. Жазуучунун «Бетме-бет» повести 1958-жылы «Алатоо» жана «Октябрь» журналдарына жарыяланып, жалпы окурмандардын жылуу кабыл алуусуна ээ болгон. Ал гана эмес сахналаштырылып, күнү бүгүн репертуардан түшпөй коюлуп келе жатат. Повесть коңшу өлкөлөрдө, Европанын көптөгөн мамлекеттеринин мектеп программаларына киргизилип окутулууда. Доордун алмашышы менен турмуш да, көз караш да өзгөрдү. Автор аталган повестин кайрадан өзгөртүп, кошумчалары менен 1990-жылы «Алатоо» журналына жарыялады. Бул жаңы вариант боюнча басма сөздө азырынча ой айтыла элек. Повесть жөнүндө автор өзү кириш сөзүндө мындай дейт. «Андан бери көп жылдар өтүп кеткенсиди, балким өткөндү кайра-кайра эле башынан түшүп айта берүүнүн кажаты жоктур. Бирок биздин турмушта бир зор өзгөрүш болуп жатат, бул өзгөрүш бизди көп нерсеге эми башкача кароого мажбур кылууда. Мен чыгармачылыктын мурда биз үчүн жабык турган дарбазаларын кеңири ачып берип аткан кайра курууну жана айкындыкты айтып жатам. Мына ушул улуу өзгөрүштөн кийин биз өз учурунда айтчу сөзүбүздү аягына жеткире айтпай, дечү нерсени дебей келгенибизди айкын сезип олтурабыз. Анын да, албетте, өзүнчө тарыхый себептери болду. Бизде көп нерсеге тыюу салынып, чектелип келинди, акты кара деп, караны ак деп айта берген учурлар өттү. Бирок андан башка да бир идеологиялык эрежелер үстөмдүк кылып турбадыбы, айталык согуш жөнүндө жазганыбызда согушта биз жендикпи, жендик, демек сенин адабий каарманың да жеңишчил, алдыга ураалаган каарман болсун»-деп талап коюлуп келди (Ч.Айтматов «Бетме-бет», 1971).

Алдын ала белгилеп коюучу нерсе, повесттин биринчи вариантында Сейденин аты белгисиз кайненеси өлбөй эле аман-эсен Сейде үйдөн баласын көтөрүп чыгып кеткенден кийин ал дагы үйдөн чыгып бет алды ээн талаага басып кетет. Жаңы вариантта автор Бекзаат кемпирдин өлүмүнө байланыштуу бир главаны кошумчалаган. Эмесе сөз ошол жөнүндө ирээти менен болсун. Ысмайыл армияга кеткенден кийин Сейде эркек уулду – Амантурду төрөйт. Бир үйдө болгону үч жан. Карылыгы жеткен Бекзаат жөтөлгөндө өпкөсү ооруган койдой онтоп, алы жок. Басса-турса сыйынганы бир кудай, «Яа, Жараткан, өзүңө тапшырдым»- деп түшүндө да сүйлөй берет. Бул сөз кемпирдин эски дарты жалгыз уулунда экендигин далилдеп турат. Антпегенде кантет, колунан келгени ошол. Айылда эркек аттуу бүтүндөй согушка кетип, эми кырчындай жаш балдар жөнөп жаткан. Айылга келген кара кагаз, туш-туштан чыккан ызы-чуу элдин да үрөйүн учуруп койгон. Мугалим ушул учурду тарых сабагы менен байланыштырып, Улуу Ата Мекендик согуш, ал жылдардагы элдин ал-ахывалы, жашоо тиричилиги жөнүндө айтуу менен согушка Кыргызстандан 300 миңден ашуун улан-кыздар жөнөтүлгөндүгүн белгилеши керек.¹

Ысмайылдын согуштан качып келиши Бекзаат кемпирдин кайгысын, сары-санаасын басаңдаткан жок, кайра тереңдетти. Бул көрүнүш ошол учурдагы коомдук милдет деген түшүнүк менен жеке инсандын пенделик көз-карашынын ортосундагы бүтпөс чатак, трагедия эле. Ошол мезгилде өлкөдө качкындардын чоң тобу болгондугу белгилүү. Басма сөздүн билдирүүлөрүнө таянсак 30 миңден ашуун качкындар болгон. Бекзаат кемпирдин кулагы да катуу, нуру өчкөн кызыл көзү менен уулун аяйт. «Ай, балам, байкуш балам» - деп үшкүрүнүп, ыйламырап олтурат. Ошол абалына карабай кемпир үйдүн куту, берекеси. Сейде колхоздун жумушуна кеткенде, Ысмайылга тамак-аш жеткиргенде Амантурга эрмек болуп, үйдү көзөмөлдөйт. Келинине медресе, арка-жөлөк болуп берет. Мырзакул Сейдени камчы менен сабаганда ал кайненесине даттанып ыйлады. Ошондо Бекзаат кемпир: «Айланайын, ссекетин кетейин балам, жаным курман сага. Ишенгенибиз эле сенсиң! Бардыгын билип, бардыгын көрүп отурам. Тиги дүйнө, бул дүйнөдө да ыраазымын. Ушул жолку кордукту да ачуу чайкап көтөрүп кой эми, кантели».

¹ Кыргыз Советтик Республикасы. Энциклопедия. Фрунзе, 1983-ж 154-бет

Бекзаат Сейдеге баласындай мамиле кылганын, кайненелик каардын, зекүүлөрдүн жоктугун, ал турсун ошол учурду, болуп жаткан иштерди терең баамдап түшүнгөндүгү көрүнүп турат. Элде айтылгандай, Сейде менен Бекзаат эки бакыр, бир тукур болуп күн өткөрүп жашап турушат. Мырзакулдан ыза көрүп келген келинине кайрат берип, акыл айтса, кезинде Сейде кайненесинин көңүлүн көтөрөт. Муштумдай болгон арык кемпир баласынын тагдырын ойлоп ыйлап да жиберчү. Ошондо Сейде: «Кантет. Ыйлап жибергени эмнеси. Кой. Ыйлаба, эне, кудайды карасаң!» - дейт анда ал. «Уулуң тирүү турат го. Качып жүрөбү, кантип жүрөт, эмнеси болсо да тирүү жүрөт го, түн жамынып болсо да келип атат» - деп кайрат бергени менен тамак-аштын тартыштыгынан, тапкан-ташыганын Ысмайылга берип жатып, кемпирдин алсызданып бара жаткандыгына боору ооруйт. Күндөрдүн биринде Бекзаат өзүнүн оорусун Сейдеге айтат. Көрсө, кемпир өз оорусун жашырып, балдарын кыйнабайын деп жанын тиштеп жүргөн тура. Бирок ошондо да оорусу жөнүндө Ысмайылга айтпоосун келинине эскертет. Өзүнүн абалынын катуулугун сездиби, Сейдеге өз өмүр жолун баяндап берет.

Бекзаат үч балалуу болуп, үчөө тең чарчап калат. Ошондо журт которолу деп абышкасы ушул айылга алыскы туугандарыбыз бар деп көчүп келишкен. Эркек уулдуу болуп, атын Ысмайыл коюшат. Ысмайыл беш жашка чыкканда абышкасы кайтыш болот. Ошондо бир туугандары Үсөнкул, Аргын келип алып кетели десе ашын берели, анан көрөлү деп коёт. Аңгыча кулакка тартуу башталып, Үсөнкул, Аргын Чаткалга качып кетишет.

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети менен Эл Комиссарлар Совети 1930-жылы 9-мартта туташ коллективдештирүү жүргүзүлгөн райондордо байлардын жана кулактардын чарбаларын жоюунун тартиптери жөнүндө токтомо кабыл алган. Кулактар менен байлардын мүлкүн жана малын конфискациялоо, республикалык комиссиянын өзгөчө өкүлдөрү тарабынан жергиликтүү өкүлдөрдүн катышуусу менен жүргүзүлгөн.²

Кулакка тартуу урааны менен айыл жерлеринде жүргүзүлгөн чабуул, азыр анык белгилүү болгондой, жердин сырын билген, малды өстүрүүнүн ыгын билген, эл арасында кадыр-баркы бар уюштургуч адамдардан кол жуудуруп салган. Өз учурунда бул өлкөнүн өнүгүшүнө терс таасирин тийгизгендигин окутууда туура түшүндүрүүбүз абзел. Үсөнкул менен Аргын мына ошондой адамдардан болгон. Ага алардын Чаткалдагы жашоо-турмушу эле күбө болуп турат. Бир жылы Бекзаат келин-уулу менен базарга барып, ал жерден бир кишиге жолугат. Ал киши Үсөнкул, Аргындын аманчылыгын айтып, бир айылдын аксакалдары экендигин баяндап берет. Бекзаат өмүр бою колхоздун жумушун кылып, Ысмайыл чоңоюп тракторист болуп, мына эми эл катары болуп келе жатканда согуш чыгып калат. Кемпир өз өмүрүнө саресеп салып, эмне жакшылык көрдүм, баарынан да тозогу согуш экен, айланайын дейт.

Автор атайын баса белгилегендей, согуш жеңилген гана тарап эмес, жеңген тарапка да өзүнчө зор кайгы-мундуу өмүрдү, жоготууларды алып келгендиги жашыруун эмес. Азыр да дүйнөнүн ар кайсы булуң-бурчунда согуштар, эмне деген кырсыктар болуп жаткандыгын окурмандардын эсине сала кетсем ашыкча болбос. Мисалга: Ирак, Афганистан, Чеченстан, Косово ж.б.

Сөзүнүн акырында кемпир келинине Үсөнкул, Аргын экөөнү табууну, алардын балдарын табууну тапшырат. Менин өсөрүм калган жок, өлөрүм калды. Мен ушерде эле болоюн деген оюн айтат. Көрсө бул Бекзаат кемпирдин акыркы сөзү, тагыраак айтсак, керээзи экен. Өзү өлүм алдында жатса да балдарынын камын көрүп, алардын аманчылыгын тилеп жатпайбы? Кайненесинин сөзү Сейдени катуу чочутуп койду. Чын эле караса кемпирдин абалы катуу. Ошону эртерээк байкабаганынан өзүн күнөөлөп, жемеледи. Түн катып келген Ысмайыл Үсөнкул, Аргын таякелери жөнүндө кабарды укканда чексиз кубанат. «Капырай, муну кантип ойлоп таптыңар ыя» - деп сүйүнгөнүнөн барбалактап, өзүнүн кайгы-капасын, көргөн кордугун унутуп коюп жатты. Бирок Бекзаат кемпир уулум таңга маал үйдөн чыгып кеткенге чейин чыдайын, анан онтоп оорум менен алышайын, ошондо бир буркурап ыйлайын, кудайга жалынайын, ушу баламды эми кыйнай көрбө, акылынан айрылып, жинди болуп кетпесин деп жатты. Кемпирдин абалы, эс-учун жоготкон көрүнүшү Сейдени катуу алдастатып койду. Көтөрө койсо кебездей жеңил. Териси менен сөөгү эле калган. Эмнеси болсо да кемпир үйгө караан, баласына баш-көз болгон Сейде өзүн эки оттун ортосунда калгандай сезет. Ары-бери чуркап айылдагы бүбүчалыш кемпирди алып келди. Анын кеңеши боюнча Арча айылындагы Муса деген эмчини тизесинен жогору кышкы муздак сууну кечип барып чакырып келет. Түркүн чөптүн тилин билет, сүт менен дарылайт деген Мусанын да колунан келбеди. Болгону табып кетеринде: «Эми айланайын, кызым, кемпирдин жанында такай бол, каралашар бирөө жарым болсо чакырып ал, сыркоосу катуу, менин колуман келчүдөй эмес» - деп жолуна түштү. Табыптын жанына жолдош ал дегени кемпирдин адам болбой тургандыгын билип, жаш келинди коркпосун дегени эле. Өмүрү колдон суурулуп баратканын сезген Бекзаат сүйлөйм деп сүйлөй албады. Жандарында эч ким жок Сейде экөө бирин-бири тиктеп отуруп ыйлап жиберешти. Бул арада эчен жолу айылга келген Ысмайыл үйүнө келе албады. Кемпирдин абалын сезген кошуна-колондор келип-кетип, ар кимиси колунан келген жардамын аябай, аракеттенип калган учур эле. Бекзаат кемпир дүйнөдөн кайтты. Айласы куруган Ысмайыл бирде айылга жакын келип, бирде мүрзөгө барып, жанын коёрго жай таппады. «Эгер өзүмдү-өзүм өлтүрө салсам, азыр так ушул мүрзөнүн түбүнө өлсөм, эртең эл апам менен кошо жерге көөмп коёр беле» - деп да ойлоду. Сөөктү койгонго катышпаса да сырттан карап турмак болду.

Салт боюнча Ысмайыл ат жалына өбөктөп, элдин астына түшүп, үйдү карай биринчи өкүрүп

² Кыргыз Советтик Республикасы. Энциклопедия. Фрунзе, 1983-ж 146-бет

чаап жөнөшү керек эле. Ал узун жылгачадагы үйдөй ташка жашырынып, эрдин кырча тиштеп обочодо карап отурат. Эл көрүстөндөн оолактап кетер замат мүрзөнү көздөй төрт аяктап барып, жаңы эле көмүлгөн көрдү ылай-пылайы менен баса жыгылып, буулугуп ыйлап жатты. «Айланайын апам, берекем апа, кечир мени, кечир. Убалың мага жетсин, убалың согушка жетсин. Каргышың мага тийсин, каргышың согушка тийсин» - деп ыйлап жатты.

Жаңы кошумчаланган бөлүмдө автор дегеле адам баласынын турмушунда кезикпеген ишти баяндап койду. Болбосо энесинин өлүм алдында жатканын билип бара албаган, акыркы сөзүн уга албаган, бир ууч топурак сала албаган учур кай заманда болгон? Бул ошол мезгилдеги тоталитардык коомдогу аскердик милдет болгон деген закондуу күчтүн, зордукчул бийликтин туундусу эмеспи. Ысмайыл бекеринен өлөйүн, эл мени энем менен кошо көмсүн дегени жок да. Эл Бекзаат кемпирди көөмп жатканда алыстан жырткыч айбанча карап отуруудан ашкан кордук барбы? Ысмайылдын мүрзөнү кучактап, арыз-мунун, арман-дартын төгүп ыйлаган ыйы аны белгилүү деңгээлде тазартып койду. Жалгыз жарым болсо да энесинин арбагынын алдында кечирим алгандай болду. Бөлүмдө кыргыз элинин ата салты жогорку деңгээлде берилгендигин байкаса болот.

Айылдагы болгон адамдар Ысмайылды жоктоптой, Бекзаат кемпирди, карапайым эмгекчил кемпирди акыркы сапарына узатышат. Бекзаат кемпирдин образы ошол өрт күйгөн жылдардагы миңдеген-миллиондогон эмгекчил, боорукер кемпирлердин элесин баяндап турат. Повестке кошулган бул бөлүм эң орчун проблеманы – эне менен баланын карым-катышын, бири-бирине болгон кызматын, мамилесин көрсөтүү менен энинин алдындагы баланын милдет-парзын даңазалап, келечек муундарга таалим-тарбия берип тургансыйт.

Бирок, изилдөөлөр көрсөткөндөй, Ысмайылдын образы, же Ысмайыл өзү окурмандардан башкача ой жүгүртүүнү да талап кылат. Көксайга барган адамдар жолуккан эле кишиден Ысмайыл кандай киши эле? - деп сурашса жакшы киши болчу, биз аны «көкжал» дечүбүз. Былтыр эле каза болду, 88 жашында.

– «Сиз Ысмайыл карыянын кемпири турбайсызбы?»

– Ии, экинчи аялымын. Менин да экинчи никем. Биринчи баш кошкон кишимен кара кагаз келген, согуш убагында, анысы жаңылыш экен. Биз Ысмайыл экөөбүз бир балалуу болгондо аман-эсен келбедиби. Ысмайыл баш аягы 25 жыл түрмөдө отурганын келини эскертет».³

Ысмайыл Казакстандан мал уурдап келип, тамак-ашы жокторго, оору-сыркоолорго бөлүп таратып бериши менен көптөгөн адамдарды өлүмдөн арачалап калган. Жакын тууганынын кунаажынын уурдап союп, элге таратат. Ошон үчүн тууган ичинде нааразылык болот. Ысмайыл согуштан кийин чабан

болуп эмгектенет. Ал тууралуу кемпири: «Жайлоодо мага эки карын май жыйнатып, бир кой союп келип туугандардын астына түшкөнбүз. Таарынычы көпкө жазылбай жатканда Ысмайыл «Аке, кунаажыңдан адамдын өмүрү кымбат эмеспи. Мен аны өзүм үчүн сойгон эмесмин» - деди. Жүйөөлүү сөзгө жыгылган тууганы айласыздан күлүп жиберип элдешкенбиз».⁴

Ысмайыл Чыңгыз Айтматовдун «Бетме-бетин» окуп, «Мен Чыңгызга чексиз ыраазымын, атымды ааламга таанытты, мени мектепте балдар, институтта студенттер сөз кылышат» - деп пейил чече бапыраңдап, төгүлүп-чачылып алчу экен».⁵

Жазуучунун Ысмайылды башкы каарман кылып алуусу да бекеринен болбосо керек. Уруу адамдардын арасында да акылдуу, адамкерчиликтүү, элдин камын көргөн адамдар боло тургандыгын терең талдап, окурмандын таразасына коёт. Бул жерде биздин айталы деген негизги оюбуз окутуучу мүмкүн болушунча ар бир темага ылайыктуу кошумча материал пайдалана билүүсү окуучулардын, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жогорулатат, адабий-көркөм чыгармаларды сүйүп окуу табитин өстүрөт. Албетте, бул окутуучудан методикалык чеберчиликти, ар тараптуу терең билимди талап кылары жалпыга белгилүү. Окутууда, повестке болгон кошумчаны түшүндүрүүдө, түшүнүктөрдү баамдоодо мазмунунду гана кайталай берүүнү талап кылбастан, алардан болгон окуяга карата сынчыл ой жүгүртө билүүсүн уюштуруусу зарыл. Бул багытта төмөндөгүдөй суроо-тапшырмалар сунуш этилет:

1. Чынында эле Ысмайыл оор жылдарда элди, оорутуу кары-картаңдарды баккан жакшы адамбы? Сенин жеке пикириң, көз-карашың кандай?
2. Дегеле уруу адамдар жөнүндө эмнелерди ойлойсуң? Уруунун баары эле жаман, начар адамдар дегенге кошуласыңбы?
3. Согуш жылдарындагы элдин ал-ахывалы, же согуштан качып келген адамдар силердин айылда болгонбу? Ата-эненерден, улуу адамдардан сурап билип, бир жыйынтыкка келип көргүлөчү?
4. Ысмайылдын 25 жыл түрмөдө болушу аны буздубу же оңодубу? Сенин көз карашың кандай?
5. Кулакка тартуу, жер которуп айдоо менен элдин, жердин сырын билген адамдардан ажырап калган экенбиз деген пикирге сен макулсуңбу? Ж.б., ж.б....

Мына ушул сыяктуу суроолор окурмандарды терең ойлоноуга, талаш-тартыш пикирлердин жаралуусуна өбөлгө түзөт. Жыйынтыгында сабактын сапатын жогорулатууга, терең билим алууга уютку болот жана сабак өз максатына жеткендигин баамдоого болот.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Бетме-бет. Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
2. Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. Бишкек, 2002.
3. Кыргыз Советтик Республикасы. Энциклопедия. Фрунзе, 1983.

³ Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. Бишкек-2002-ж, 30-32-б

⁴ Аталган китепте, 33-б

⁵ Аталган китепте, 34-б.